

О. І. Гладі (Кіровоград)

РЕФЛЕКСИ КОРЕНІВ *VERM-, *VĀRZ-
У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ОНОМАСТИЧНІЙ
ТА АПЕЛЯТИВНІЙ ЛЕКСИЦІ

Об'єктом уваги в статті є рефлексі праслов'янських основ, які складаються з різних вокалічних ступенів кореня *ver- < і.-с. *uer- 'гнути, крутити' (ЕСУМ I, 352), розширеного *m-* і *z-* детермінативами.

Дискретна модель списку праформ з поширювачем *-m-* очолюється архетипами **uorm-/uġm-*, **uermis* 'гробак, комаха' (Mann, с.1519, 1579). Основа **uġmn-* 'скручувати, вертїти; роїтїся; вити' (Mann, с.1602) – сонант *n*, вочевидь, є суфіксом – дає ключ до рішення питання про постання семем 'гробак', 'комаха' в цій парадигмі ще в давнину. Тож типологія семантичних універсалій, які ґрунтуються на зрушеннях типу 'гнути', 'крутити', 'звиватися' > 'змїя', 'гробак', ще раз доводить, що названі вище базові семемі є нічим іншим, як еволюцією недиференційованого протозначення: пор. нім. *Natter* 'вуж', д.-в.-н. *nat(a)ra* 'змїя', лат. *natrīx* 'водяна змїя' < і.-с. *(*s*)*nē-/nā-* 'сплїтати, зв'язувати; витися' (>**nē-tr-/nā-tr-* 'який в'ється, звивається; змїя')¹. Воно фіксувало конкретну дію або окремий предмет і звужувалось-розширювалось залежно від мовленнєвої ситуації, протягом якої відбувались формальні і семантичні зсуви в основі.

Деривати з апофонією *e-*ряду

Повний ступінь реалізувався тільки в укр. *веремій, веремія* 'буча, сум'яття, метушня; буряна погода', стар. *веремѣй, веремѣя* 'бурхлива година; нісенітниця, дурниця' (XVIII ст.; ЕСУМ I, с.353; Гр. I, с.135). Непереконливим є виведення їх з канонічного імені *Веремія (Іеремія)* і усунення на другий план як менш імовірного зіставлення з *вóрон* (ЕСУМ I, с.353), хоча з одним із аргументів, які пропонуються на підтримку такого зв'язку (а саме – зміна *n > m*: **верепѣй > веремѣй* у О. О. Потебні), дійсно, погодитися важко. Як нам видається, всі значення наведених лексем легко узгоджуються з базовими *'крутити', 'роїтися' на правах похідності від них. В основі *веремѣй-/вереміј-* відбулося змішання

¹ *Левицкий В. В.* Этимологические и семасиологические исследования в области германских языков. – Черновцы, 1997. – С.74.

похідного від базового **vert-* та лексеми типу укр. діал. *верем'я* 'погода', на що вказує присутність семемі 'буряна погода' серед інших. Зрозуміло, що відтінок значення 'буряна' є пізнішим, і саме він сприяв можливості ототожнення різнопарадигматичних утворень, пор. зв'язок асоціацій зі словами *буря* і *сум'яття* (йдеться про щось хаотичне, що різко змінює напрямок руху). В цій же парадигмі пояснюється генезис укр. *Веремье* – село на річці Бобрися Київського повіту (ОКІУМ), блр. *Веремейки* – урочище, *Верамка* – річка (МБ, 41) < **Веремка*, де *-ера-* < *-ере-* внаслідок діалектної редукції [e] у ненаголошеному складі². Ці топоніми разом зі співвідносними українськими апелютивами не були враховані дослідниками в процесі аналізу українських же гідронімів *Веремейка*, *Вормина*, тому як їх можливі найближчі відповідники фігурують д.-пруськ. *Wermeno*, *Wormen* та інші балтійські топоніми³. Дійсно, балтійські основи розвинулись в цьому ж генетичному гнізді, але незалежно від слов'янських, підпорядковуючись спільним тенденціям в розвитку топонімічної системи. Тому має місце паралельне утворення гідронімів споріднених мов від спільної для них індоєвропейської основи. При цьому рисою номінації була особливість течії гідрооб'єкта (бурхливість, швидкість), чому не суперечать факти центральноєвропейської гідронімії, де відзначені випадки вжитку **uer-* з семантикою 'текти'. Назви населених пунктів, урочищ тощо з цим кореневим сегментом є трансонімізованими гідронімами або ж сформувались на основі аналогічної мотивації через суміжність з гідрооб'єктом із вказаними особливостями: пор. д.-рус. *Вревъ* – місто у Псковській землі, *Врүчий* – місто у землі древлян < д.-рус. *врүчти* 'кипіти', *врүчий* 'який бурлить, кипить'⁴. Мабуть, сюди ж належить поліськ. регіон. *врѣмстица* 'заспокоїтися' (Никончук, Листв., с.81) з редукцією *e* в першому складі (<**врэмстица*), але затемненою є природа консонантної групи *-ст-*.

Загалом, проаналізований матеріал об'єднується під праформою **verta*, збереженою у блр. *вярэма* 'лозняк' (ЭСБМ II, 322 – «незрозуміле») < *'деревя з густим переплетеним гіллям'(?). Зважаючи на строкаість набору суфіксальних сегментів похідних слів при наявності незв'язаної твірної основи тільки в одній з мов східнослов'янської зони, доцільно локалізувати розпад усіх словотвірних пар добою спільнослов'янського діалектного стану. При цьому доводиться визнати втрапу всіх інших семем, які зумовили топонімізацію основи (наскільки нам відомо, **verta* збереглося тільки з указаним значенням).

² Детальніше про це явище див.: Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. – М., 1955. – Вып. I. – С.179-186.

³ Топоров В. Н., Трубачёв О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962. – С.179, 181.

⁴ Перознак В. П. Названия древнерусских городов. – М., 1983. – С.51-52

Ступінь редукції: **vьrть*/*(s)*vьrть*: д.-рус. *вермне* 'саранча, гробаки' <**вьрмне* (Фасмер I, с.299; із зауваженням «тільки давньоруське»); слц. заст. бджоляр. *švarm* 'роївня' (SSJ IV, с.476) – виведення праформ з рухомим *s* виправдане через відсутність дієслова з префіксом *ъ-*. Це ще один доказ належності укр. *веремій(а)* до реконструйованої парадигми. Від цих праформ не можна відривати серб. стар. *Врьмь* – місто поблизу Требиня > *Врьмоша* – ріка і село (Даничић I, с.159). Проте сербська редакція старослов'янської мови відзначалась співпадінням графем *ъ, ь в ь*, тому останні приклади однаково можна віднести до прототипів з редукцією вокалізму *o*-ряду, тим більше, що і.-с. *r* розвивало своє вокалічне мікросередовище як *ьr* і *ъr*. Значить, можливе й відновлення **vьrть*;

**vьrmitь*: ст.-пол. *Warmut (Warmuth)*, 1461 р. – антропонім (SSNO VI, ч. 1, с.22), кашуб. *v`ermitka* 'забавка з гудзика, що надягається на нитку' (Sychta IV, с.77);

**vьrтьтъ(ъ)*: рос. *Верменков* (Вітебськ; КПУ I, с.95), серб. *Vrmnica* – топонім (Im. m., с.473). Постає закономірне питання про те, чи можливе **Вьртьница* через відсутність у сербсько-хорватській мові ад'єктива **vrmni*? Не варто виключати і консервацію власне і.-с. **urmn-*, тоді у праслов'янській мові між сонантами мав розвинутих секундарний звук у період дії закону відкритого складу;

**vьртаха*: слн. *Virmaše* – топонім (Im. m., с.461) < **Vermaše*, оскільки в словенській мові *e* перед *r* заступається *i*, пор. *Prešern* > *Preširn*⁵ – нарощення суфіксом збірності *-ъје* основи **Vermah-*. Можливе й первісне **vьртаъь* зі зміною роду в словенській мові;

**vьртакъ*: блр. *Вермакоушчына* – назва поля (МБ, с.42);

**Вьртіць*: хорв. *Věrtić* – топонім (Jurišić, с.235) – дериват з атрибутивним формантом *-іць*.

Деривати з апофонією *o*-ряду

Повний ступінь: **Vormina*: рос. *Воромина Нижняя, Воромина Средняя* (Архангельськ; Vasmer RGN II, с.186) – перенесення в північні регіони Росії праслов'янського топоніма (гідроніма?): у Славії відсутні тотожні апелютиви. Останнє вказує на генуїнність назви. Цікаво відзначити, що в північноросійській зоні досить часто знаходимо мовні релікти, які в інших ареалах було втрачено, що вже спостережено на іншому матеріалі⁶;

**vormotь*: ст.-пол. *Wromot* – антропонім (SSNO VI, ч. 2, с.210).

⁵ Кондрашов Н. А. Славянские языки. – М., 1962. – С.182.

⁶ Див.: Козлова Р. М. И.-е. *(s)kel- 'гнуть, сгибать; крутить, вертеть' в славянской гидронимии. II // Ономастика та стимологія. Збірник наукових праць на честь 65-річчя І. М. Желєзняк. – К., 1997. – С.96-113.

Ступінь редукції: **Vьrta*: рос. *Варма, Вармы* – гідроніми (бас. Оки; Смолицька, с.258), *Вормин, Вормино* – місцеві назви (Vasmer RGN, II, с.346), пол. *Powermej, Wermena* (SG VIII, с.887), *Wermiński* (Ліповецький пов.; SG XIII, с.233) – топоніми <**vьrтель*(?). Остання назва демонструє перехід *e>i* перед м'яким приголосним;

**Vьrtina*: укр. *Ворминка* – гідронім⁷, котрий Т. М. Богоедовою розглядається серед праслов'янських гідронімів (без подання прототипу) і зводиться нею до назв, що надавались водним об'єктам у зв'язку з їх конфігурацією⁸, пол. *Podworminie* – мікротопонім (Росієнський пов.; SG VIII, с.484);

**vьrtaць*: рос. *Вормачка (Wormaczka)* – топонім (Vasmer RGN, II, с.346).

Отже, як свідчить зібраний матеріал, реконструйована парадигма значною мірою консервується в слов'янській ономастиці, розв'язання мотиваційних засад якої ускладнюється через слабку апеллятивну опору.

Реконструйоване нижче коло слів сформувалось у контексті детермінативного гнізда, очоленого основою **vьrz-* <**vьr-* 'гнути, крутити' з поширювачем *-z-*. В основі номінації наведених онімів лежала ідея кривизни, zdeформованості, нетривкості позначених реалій:

Vьrza*: укр. *Варза* – річка (ОКІУМ), рос. *Варзи* (Вятка), *Варзогорскій, Варзогоры* (Архангельськ), *Варзини, Варзовская* (Вологда; Vasmer RGN, I, с.647, 648), блр. *Werzówka* (Віленський пов.; SG XIII, с.239), чes. *Vrza* (Hosák, Šrámek II, с.753) – топоніми. Можливо, онімізація відповідного апелятива **vьrza* з топографічною семантикою. Наш матеріал не засвідчує такого географічного терміна, проте, зважаючи на лексеми типу укр. діал. *верз'ань* 'болотяна дреговина, торф'яне болото'⁹, доцільно припускати колишнє його функціонування. Відносно суфіксального нарощення основи **vьrz-* пор. ще: укр. *Вірзань* – урочище (с. Попівка Котопського р-ну Сумської обл., 1964 р.; ОКІУМ), чes. *Vrzaň* – місцева назва (Hosák, Šrámek II, с.753) <Vьrzanь* <**vьrzanь*. В цій же групі топонімів розв'язується генеза болгарських місцевих назв *Верзани, Верзани (Верзиάνη)*, які Й. Н. Івановим розглядаються як продовження слов'янського **берзь*. При цьому дослідник апелює до грецької фіксації, визначаючи анлаутний приголосний, а відтак і належність топонімів до гнізда

⁷ *Топоров, Трубачёв, 1962* (див. вище). – С.179.

⁸ *Богоедова Т. Н.* Гидронимия бассейна Сожа (праславянский фонд): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Гомель, 1997. – С.6.

⁹ *Черепанова Е. А.* Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (Опыт семантической классификации) // *Полесский этно-лингвистический сборник: Материалы и исследования.* – М., 1983. – С.181.

*бергъ 'берег'¹⁰, не пояснюючи назви, передані болгарською графікою. Але, по-перше, сумнівним є факт сталості сполуки *tert* у болгарській мові, в якій вона реалізувалася як *tret*. Тому версія про мотивацію *бергъ не перекоонує, хіба що топонімізація відбулась в дописемні часи, і назва потрапила до грецьких пам'яток. По-друге, Й. Н. Іванов ігнорує регулярне змішування губних у грецькій мові під час графічної передачі запозичень, звідки й фіксація *b*(<*v) як *β*, пор. фонетичну (а відтак і графічну) адаптацію пізньопраслов'янських топонімів, перенесених на терени Греції під час слов'янської експансії на Балкани: *Верτζоѡа* (Морея), *Верѣтѡа* (*Върбица*) (Аркадія¹¹) <**Vьrtoba*, **Vьrbica*. По-третє, пор. с.-х. *врзина* 'берег' (Карацїї, с.78), яке також сформувалось у гнізді **vьrz-* і континує географічну семантику, яку міг мати й апелятив, на базі якого постало **Vьrzaŋь*, відбите в болг. *Верзани* та блр. *Варзяны* – місцева назва (Рапановіч, с.49);

**Vьrzaŋьka*: рос. *Варзанка* – млин (Вятка; Vasmer RGN I, с.647), пол. *Wrzanka* – потік на Орав'ї (SG XIV, с.56) – похідне з суфіксом *-k-* від **Vьrzaŋь*;

Vьrzель*: укр. *Ворзель* – ойконім (Нижнипапа, с.28), блр. *Варзель* (Рапановіч, 48), пол. *Wrzelów, Wrzelowiec* (SG XIV, с.56) – топоніми. Йдеться про топонімізацію якогось втраченого номенклатурного терміна. Грунтуючись на рос. *Варзелово* – топонім (Vasmer RGN I, с.647) <Варзел* – антропонім, ст.-пол. *Wrzel, Wrzelowski* – антропоніми (SSNO VI, ч. 2, с.213), припускаємо ймовірність функціонування в праслов'янській мові особового імені з аналогічною основою. Можливо, генетично тотожним із цими назвами є пол. діал. *warzel* 'якийсь міфічний птах' (Karłowicz VI, с.75);

Vьrzuba* – виводиться на основі давнього слов'янського ойконіма *Варѡубѡа* на теренах Греції (Морея, Арголіда, окр. Аргоський¹²). В аспекті словотвору пор. **кърѡуба* <кърѡ-*¹³.

Важливо відзначити одну особливість гнізда **vьrz-* у польській мові. Тут воно відновлюється майже винятково на ономастичних одиницях, що вказує на досить давню хронологію його руйнування, внаслідок чого встигла втратитись апелятивна база. Останнє створило умови для затемнення внутрішньої форми слів:

¹⁰ Пор. тезу про зміну болг. *b > β* на грецькому ґрунті: Іванов Й. Н. Местните имена между Долна Струма и Долна Места. – София, 1982. – С.89.

¹¹ Гильфердинг А. История сербовъ и болгаръ // Собрание сочинений. – СПб., 1868. – Т. I. – С.294.

¹² Там же.

¹³ Козлова Р. М. Структура праславянского слова (Праславянское слово в генетическом гнезде). – Гомель, 1997. – с.276.

**Vьrzula*: пол. *Wyrzuly* – топонім (Ліпновський пов.; SG XIV, с.106);

**Vьrzuta*: пол. *Wyrzutowo* – топонім (інша фіксація *Wyszatowo*; SG XIV, с.107) – очевидно, давній антропонім, на що вказує формант *-uta*, який в апелятивних утвореннях зустрічається рідко¹⁴. На користь глибокої хронології деривації свідчить факт скам'янілості *-uta* в історичний період як в антропонімії, так і в апелятивній лексиці¹⁵;

**Vьrzoga*/*Vьrzega*: рос. *Варзуга* – річка, *Варзужская* – волость у Двинській землі (Акты ФЗ, с.95); *Варзегу* – топонім (Вятка, Петербург; Vasmer RGN I, с.647);

¹⁴ Железняк И. М. Очерк сербохорватского антропонимического словообразования: Суффиксальная система сербохорватской антропонимии XII-XV вв. – К., 1969. – С.61.

¹⁵ Там же, з посиланням на А. Шюдут.